

Jasna Jeličić Radonić

Nekoliko pitanja iz povijesti otoka i grada Fara

UDK: 904(497.5 Stari Grad)"637/652"
904 : 325(38)(497.5-3 Dalmacija)
904(38 Faros)

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 06. 08. 2013.
Prihvaćeno: 18. 02. 2014.

Jasna Jeličić Radonić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Jasna.Jelicic.Radonic@ffst.hr

Antički literarni izvori navode ime otoka Fara (Φάρος, Fáros), na kojemu su grčki doseljenici s egejskog Para osnovali koloniju. Neophodno je oskudne vijesti djelâ antičkih pisaca koja su uglavnom kompilacijskog karaktera razjasniti rezultatima arheoloških istraživanja. Formuliraju se i na taj način rasvjetljuju istraživačka pitanja iz najranije povijesti grčkoga grada Fara: o njegovu imenu i položaju u starogradskom zaljevu, o odnosu prema prethodnom domaćem naselju, o tijeku utemeljenja i izgradnje grčke naseobine. Predložena rješenja obogaćuju sliku kasne grčke kolonizacije na srednjem Jadranu.

Ključne riječi: grčka kolonija; Far (grč. Φάρος, Fáros; lat. *Pharus), otok i grad; Par (Πάρος, Páros); istoimeni otok, grad i vodotok; Diodor Sicilski; Isa (Ἰσσα, Íssā); literarni izvori; Farski tropej; arheološko istraživanje; Stari Grad, o. Hvar.

Grčki doseljenici s egejskog otoka Para osnovali su uz podršku i pomoć sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg naseobinu Far (Φάρος, Fáros), jedan od najstarijih antičkih gradova na istočnoj obali Jadrana. Antički literarni izvori zabilježili su događaj. Diodor Sicilski je u djelu "Povijesna knjižnica" (Ἱστορικὴ βιβλιοθήκη) u četrdeset knjiga obuhvatio opću povijest Sredozemlja.¹ Koristio se djelima vrsnih starijih povjesničara poput Efora, Timeja, Hijeronima, Eratostena, Polibija, Posidonija² i dr., te preuzimao

¹ Petros J. Stylianou, *A Historical Commentary on Diodorus Siculus*, Book 15, Oxford 1998., nastojao je protumačiti starine koje Diodor spominje i povijesna pitanja koja otvara Diodorov tekst, te se na njegov komentar često referiramo; Diodor iz Agirija na Siciliji (1. st. pr. Kr.) uglavnom je živio u Rimu, odakle je poduzimao duža putovanja po svijetu. Usp. *Leksikon antičkih autora*, prir. Dubravko Škiljan, Zagreb 1996., str. 140.

² Efor iz maloazijske Kume, 4. st. pr. Kr.; Timej iz Tauromenija na Siciliji i Hijeronim iz Kardije na tračkom Hersonezu, 4/3. st. pr. Kr.; Eratosten iz Kirene, 3. st. pr. Kr.; Polibije iz Megalopola na

njihove podatke. Upravo zbog obilnog i doslovnog citiranja starijih autora, čiji su spisi potpuno ili djelomično izgubljeni, Diodorovo je djelo nezaobilazan izvor za razdoblje na koje se odnosi. Nije sačuvano cijelo, ali je samo s manjim oštećenjima do nas doprla XV. knjiga, gdje je Diodor donio dragocjene podatke o ratnim zbivanjima tijekom utemeljenja perske kolonije na otoku Faru.

Prema prvoj Diodorovoj vijesti (Diod. XV, 13, 4) proces osnivanja perske naseobine započeo je osvajanjem teritorija. Autor ističe da je u tome sudjelovao Dionizije Sirakuški:

“Parani su prema nekom proročanstvu odaslali naseljenike u Jadran i stekli na njemu otok Far, a zajedno je to s njima izvršio tiranin Dionizije (συνπράξαντος αὐτοῖς Διονυσίου τοῦ τυράννου).”

Zatim Diodor izlaže o utemeljenju kolonije koje je izazvalo žestoki otpor autohtonog stanovništva (Diod. XV, 14, 1 i 2):

“Krajem godine u Ateni je arhontom postao Diotref, u Rimu su konzulima postavljeni Lucije Valerije i Aulo Malije, a kod Elejaca je održana 99. olimpijada u kojoj je na stadionu pobijedio Sirakužanin Dikon. Za to su vrijeme Parani koji su napućili Far sami utemeljili i bedemima opasali grad uz obalu, a barbare što su prije ovdje obitavali pustili su netaknute stanovati u nekoj utvrdi koja je bila silno nepristupačna. 2 Poslije toga barbari što su prije stanovali na otoku bili su gnjevni na helensku nazočnost i poslali su po Ilire što stanuju preko puta, te su mnoštvom malih brodova prešli na Far – a bilo ih je preko deset tisuća – i navaljujući na Helene mnogo su ih pobili. Zapovjednik pak što ga je Dionizije postavio na Isi isplovio je s više troveslarki na ilirske brodiće, dio ih je potopio, a dio zarobio, te je pobio više od pet tisuća barbara, a oko dvije tisuće zarobio je žive.”³

Kronološki okvir Diodorove *Bibliothēke* tvorili su popisi atenskih arhonata, rimskih konzula i olimpijskih pobjednika. U sinkronizaciji

Peloponezu, 2. st. pr. Kr.; Posidonije iz Apameje, 2/1. st. pr. Kr. Svi su autori povijesnih djela, Erazosten uz to i geograf, a Posidonije polihistor. Usp. *Leksikon*, str. 163, 177-178, 278, 485, 496-497, 580-581.

³ Bruna Kuntić-Makvić, Hvar u djelima starih pisaca, u: *Pharos – antički Stari Grad. U povodu 2380. obljetnice* (katalog izložbe u Muzejsko-galerijskom centru od 20. prosinca 1995. do 21. siječnja 1996. godine), ur. Jasna Jeličić Radonić, Biserka Rauter Plančić, Zagreb 1995.-1996., str. 33-36, navodi Isu kao mjesto stolovanja Dionizijeva zapovjednika jer “barem u hrvatskoj znanosti ne bi više smjelo biti kolebanja o tome što su Sirakužani osnovali i odakle je Faranima mogla blagovremeno stići pomoć”, što neosporno potvrđuju istraživanja albanskih arheologa u Lješju. Usp. Stylianou, *Commentary*, str. 193-195; Zdenka Dukat – Jasna Jeličić Radonić, Dionizijev novac Sirakuze u Starom Gradu na Hvaru, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLII, Zagreb 2009., str. 321-338.

različitih sustava dolazilo je do pomaka koji nisu posljedica nemara ili greške. P. J. Stylianou utvrdio je da Diodor u dataciju s atenskim arhontom povezuje rimske konzule koji su nastupili tijekom arhontova jednogodišnjeg mandata.⁴ To vrijedi i za Diodorovu odrednicu kad su Parani uz Dionizijevu pomoć stigli na Far,⁵ koja se preračunava u 385./4. godinu pr. Kr., što je u literaturi općenito prihvaćen datum.⁶

Opis osnivanja parske kolonije Diodor je započeo svim trima najraširenijim vremenskim odrednicama antičkog svijeta – imenima atenskog eponimnog arhonta i rimskih konzula te rednim brojem Olimpijade i imenom pobjednika u najprestižnijem natjecanju – utrci na stadionu. Premda trostruka datacija na prvi pogled izgleda sigurnom, valja je podvrgnuti dodatnom kritičkom postupku.⁷ Atenski arhont Diotref (na natpisima Dieitref, *Διειτρέφης*, *Dieitréfēs*) navodi se za godinu 384./3. Pitanje je kad su služili konzuli Lucije Valerije i Aulo Malije. Stylianou piše da je Diodor za četiri godine, od 386./5. do 382./1. ponovio imena konzula iz perioda od 391./390. do 387./6. godine. Potonja je jedna od mogućih datacija za galsku pljačku koja je u Rimu izazvala prazninu u kronologiju Rimske Republike.⁸ Uistinu se ista konzulska imena, Lucije Valerije i Aulo Malije, nalaze u Diodora i za 389./8. godinu (Diod. XIV, 103, 1). Devedeset i devetoj Olimpijadi pridjeljuje se 384. godina pr. Kr.⁹

Diodor opisuje kako je parska naseobina utemeljena uz obalu, odakle je protjerano autohtono stanovništvo domaćeg naselja. Uslijedio je organiziran napad na grčku koloniju te se razvila prava pomorska bitka u

⁴ Stylianou, *Commentary*, str. 26: "In Diodorus Athenian and Roman magistrates are correlated in such a way that consuls enter into office during the year of the archon to whom they correspond and not, as it has sometimes been thought, six months before it began. Thus Euthydemus the archon of 431/0 corresponds to the consuls of 430."

⁵ Dao ju je mnogo prije u tekstu, a nedostaje joj određenje po Olimpijadi: Diod. XV, 8, 1: *Ἐπ' ἄρχοντος δ' Ἀθήνησι Δεξιθέου Ῥωμαῖοι κατέστησαν ὑπάτους Λεύκιον Λουκρήτιον καὶ Σερούιον Σουλπίκιον*. "Kad je u Ateni arhontom bio Deksitej, Rimljani su konzulima postavili Lucija Lukrecija i Servija Sulpicija."

⁶ Stylianou, *Commentary*, str. 180.

⁷ Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 35-36 je upozorila: "ime arhonta ne može se glatko sinhronizirati ni s navedenom Olimpijadom, a ni s navedenim konzulskim parom. Uz to je ime drugoga konzula dvojbeno."

⁸ Stylianou, *Commentary*, str. 25-28.

⁹ Pobjednik 99. olimpijade: Dikon Sirakužanin (*Δίκων Συρακόσιος*), slavni trkač, bio je podrijetlom iz Kaulonije u Velikoj Grčkoj. Dionizije je 389. godine savnio Kauloniju sa zemljom, a njezini su slobodni građani prešli u Sirakuzu. Poslije toga Dikon nije bio Kaulonjanin, već Sirakužanin. Vidi Stylianou, *Commentary*, str. 197.

kojoj je presudila intervencija Dionizijeva eparha. Opis događaja potječe od starijih pisaca, u prvom redu Efora. Stjepan Bizantinac¹⁰ prenio je s. v. Far:

“Far: otok na Jadranu s istoimenom rijekom, naseobina je Parana kako kaže Efor u 28. knjizi.” (Φάρος: νῆσος ἐν τῷ Ἀδρία, ποταμὸν ὁμώνυμον ἔχουσα, ἔστι δὲ κτίσμα Παρίων, ὡς Ἐφορος εἰκοστῷ ὀγδόῳ)¹¹

Za povijesna zbivanja zapadnih područja Diodor je podatke crpio i iz djela kronografa i povjesničara Timeja.¹² Nezaobilazan mu je izvor bio povijest Σικελικὰ sirakuškog admirala Filista, Dionizijeva protjeranog doglavnika, koji je, kako se pretpostavlja, o svojem tiraninu ispisao četiri knjige (8-11, *Περὶ Διονυσίου*). Opisivao je Dionizijeve aktivnosti, osobito ratove s Kartagom u kojima je sam zapovijedaio sirakuškim brodovljem. Sudjelovao je i u Dionizijevim kolonizatorskim pothvatima koji su uglavnom prestali kad je Filist prognan krajem 380. godine. Nakon Dionizijeve smrti vratio se u Sirakuzu i za vladavine njegova sina i nasljednika Dionizija Mlađeg ponovo patrolirao Jadranom. Stoga prevladava mišljenje da se već Efor služio Filistovim djelom te da su podaci o razdoblju sirakuške tiranide na Jadranu preuzeti iz admiralove povijesti. Bez obzira na to je li se Diodor mogao Filistovim spisima koristiti izravno ili samo preko Efora, važno je što je njegovim djelom preneseno nešto svjedočanstava izravnog sudionika sirakuške ekspanzije u 4. st. pr. Kr.¹³

¹⁰ Efor iz Kume u Maloj Aziji (4. st. pr. Kr.) u *Grčku povijest* u 29 knjiga uz izvatke iz starije povijesne i zemljopisne literature uključio je i isprave i natpise. Osnutci gradova posebno su ga zanimali, pa je vjerojatno pisao i o osnutku Fara. Na to ukazuje i referencija leksikografa Stjepana Bizantinca (6. st.).

¹¹ FgrHist 70 fr. 89 = Steph. Byz. s. v. Φάρος. Efor je u 28. knjizi prikazivao događaje na zapadu nakon “Kraljeva mira”, usp. F. Jacoby, FgrHist. II C, Berlin 1926., str. 28-29, 33; Slobodan Čače, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. st. pr. Kr., *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, sv. 33 (20), Zadar 1993.-1994., str. 33-54.

¹² Timej iz Tauromenija na Siciliji, 4/3. st. pr. Kr., napisao je povijest Italije i Sicilije u 38 knjiga (*Ἱστορίαι* ili *Σικελικά* ili *Ἰταλικά*). Počeo je uređivati vrijeme po olimpijadama te izradio popis olimpijskih pobjednika (*Ὀλυμπιονῆται*). Usp. *Leksikon*, str. 580-581; Jacoby, FgrHist. II C, str. 60; spartanske efore sveo je na olimpijade i time mjesto lokalnog uveo opće računanje povijesnih događaja, v. Milivoj Sironić, Grčka književnost, u: *Povijest svjetske književnosti*, sv. 2, ur. Vladimir Vratović, Zagreb 1977., str. 170.

¹³ Stylianou, *Commentary*, str. 191-197; Filist je kao Dionizijev φίλος bio osobito zaslužan za podizanje utvrda i javnih građevina koje spominje Diodor (XIV, 18 za g. 402/401 i XV, 13, 5 za g. 385/4), o tome usp. Giacomo Manganaro, Una biblioteca storica nel ginnasio di Tauromenion e il P. Oxy. 1241, *Parola del passato – Rivista di studi classici*, vol. 29, Napoli 1974., str. 389-409; Giulia Vanotti, Sulla cronologia della colonizzazione siracusana in Adriatico, *Hesperia*, vol. 2, Roma 1991., str. 107-110; S. Čače, Prilozi, str. 33-54.

Antička predaja navodi da je Filist bio učenik parskog sofista i pjesnika Euena, kojega spominje Platon.¹⁴ Tomu valja pridodati i druge podatke o vezama između parskih pitagorejaca, Sicilije i Velike Grčke. Pitagorino je učenje na Paru rano steklo sljedbenike i trajno se njegovalo.¹⁵

Trojica Parana – Alkimah, Dinarh i Meton – vodila su pitagorejce u južnoitalskom Krotonu. Parski pitagorejci boravili su u Velikoj Grčkoj, kako piše Polien¹⁶ započinjući slavnu epizodu o filozofu Eufemu s Para. Kad je Eufen odgovarao Metaponćane od saveza s Dionizijem Sirakuškim, tiranin ga je dao dovesti preda se i osudio na smrt, no Eufen je, nimalo potresen, branio svoj savjet Metaponćanima kao ispravan i povrh toga zaiskao da ga Dionizije na riječ pusti u rodni Par zbrinuti još neudanu sestru. Drugi pitagorejac, Eukrit, jamčio je glavom za Eufenovu riječ. Nakon šest mjeseci Paranin se doista vratio podvrgnuti osudi. Zadivljeni Dionizije ga je pomilovao, pristao uz pitagorejsko učenje i time – još uvijek prema Polienovim riječima – zadobio povjerenje mnogih italskih Grka.¹⁷ Nema sumnje da su pitagorejci doprinijeli oblikovanju odnosa između Para i gradova u južnoj Italiji i na Siciliji.¹⁸ Parski pitagorejci mogli su posredovati

¹⁴ Eugenio Lanzillotta, *Paro dall'età arcaica all'età ellenistica*, Roma 1987., str. 133-134, navodi da u katalogu povijesnih autora Tauromenija iz 2. st. pr. Kr. za Filista Sirakužanina stoji: *τοῦτον Εὐήνου σοφοῦ φασὶ γενέσθαι μαθητὴν τοῦ τὰς ἐλεγγείας γράψαντος* – “Kažu da je on postao učenikom filozofa Euena koji je napisao elegije.”

¹⁵ Utjecaj sljedbenika Pitagore sa Sama (582. - 500. g. pr. Kr.) prevladao je na Paru već u 6. st. pr. Kr. i utjecao na njegovu daljnju povijest, dovevši do oligarhije. Popis pitagorejaca po polisima pokazuje da su čak desetorica Parana bila sudionici pitagorejskog saveza. To je najveći broj članova iz istoga polisa u matičnoj Grčkoj, premda ne znamo jesu li ova desetorica bila suvremenici.

¹⁶ Polien iz Makedonije pisao je u 2. st. kršćanske ere. Među ostalim, služio se djelima Efora i Teopompa s Hija (4. st. pr. Kr.) *Polyaen.* V, 2, 22: *Πάριοι, ζηλωταὶ Πυθαγορείων λόγων, διήγον ἐν τοῖς περὶ Ἰταλίαν χωρίοις* – “Parani, pristalice pitagorejskog učenja, boravili su u italskim gradovima.”

¹⁷ *Polyaen.* V, 2, 22: *τοῦτο τὸ ἔργον ἔπεισε πολλοὺς Ἰταλιωτῶν Διονυσίῳ πιστεύειν.* – “taj je čin pridobio mnoge Italiote da povjeruju Dioniziju.” Uvažavanje pitagorejaca značilo je i više mira u samoj Sirakuzi – usp. sličnu Dionizijevu epizodu s Damonom i Fintijom (*Iamblych. Pyth.* 33, 235); Danièle Berranger, *Recherches sur l'histoire et la prosopographie de Paros à l'époque archaïque*, Clermont-Ferrand 1992., str. 325-327; Danièle Berranger-Auserve, *Paros II: Prosopographie générale et étude historique du début de la période classique jusqu'à la fin de la période romaine*, Clermont-Ferrand 2000., str. 101-103.

¹⁸ Na pitagorejskim idejama provedenima u praksi temelji se postupak uglednih parskih izaslanika – *ἄνδρες οἱ ἄριστοι*, koji su nakon pregleda cijelog područja Mileta za gospodare grada uspostavili jednu oligarhiju izabравši one građane čiji su se vlastiti posjedi isticali dobrim upravljanjem i obrađenošću (Herodot, V, 28); Otto Rubensohn, Paros, u: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (dalje: RE), Bd. XVIII, 4, Stuttgart 1949., coll. 1811-1812. Vrativši se s brojnih putovanja na Sam, Pitagora je zatekao na vlasti tiranina Polikrata, te se otputio u Kroton, gdje je sastavio ustav po kojem je sa svojim sljedbenicima tim polisom upravljao na aristokratski način, tj. ostvarena je vladavina najboljih u doslovnom smislu riječi. Premda se malo toga može sa sigurnošću pripisati samom osnivaču škole te se veliki dio učenja pitagorejaca vezuje

da Dionizije pomogne osnutku kolonije na Faru. Pod Dionizijevim patronatom osvojen je teritorij zatečenog stanovništva koje je s izvornog mjesta protjerano daleko od mora i povlači se na neku “silno nepristupačnu” utvrđenu gradinu. Naseljenici sami podižu i uređuju grad, ali burni otpor ilirske koalicije dovodi u pitanje njegov opstanak te je ponovno potrebna Dionizijeva pomoć do potpune stabilizacije autohtonog područja. O tome je Diodor подробно izvijestio, prenoseći podatke prethodnika.

Odavno nađeni nepotpuni natpis na kamenu iz Staroga Grada glasi *Φάριοι ἀπὸ Ἰαδασίνων καὶ τῶν συμμάχων τὰ ὅπλα...*, “Farani od Jadasina i saveznika oružje...”¹⁹ i bez dvojbe je pobjednog karaktera. U grčkom, a potom i u rimskom svijetu na mjestu ratne pobjede gradio se od okresanog drveta i zarobljenog neprijateljskog oružja pobjedni znak. Iz plijena su se također financirali umjetnički spomenici kojima se pobjeda mogla komemorirati na samom bojištu, ali su se postavljali i na posjećenim javnim mjestima. U obama su se slučajevima nazivali tropejima (*τροπαῖον* ili *τρόπαιον*).²⁰ Kamen na kojemu je farski natpis trebao je postati postoljem takva pobjednog spomenika te se s pravom u literaturi naziva Farskim tropejem. Na natpisu nedostaju glagolski oblici, no prema uklesanom tekstu sigurno je da su Farani oteli ili osvojili oružje od Jadasina i njihovih saveznika, a vjerojatno je i da su pobjedni spomenik posvetili

uz imena filozofa kasnog 5. ili ranog 4. st. pr. Kr., svi su oni štovali utemeljitelja i nazivali se pripadnicima njegova bratstva, usp. William K. C. Guthrie, *Povijest grčke filozofije*, Zagreb 2005., str. 123-277; Diogen Laertije, *Životi i misli istaknutih filozofa, izbor iz djela*, prev. Zvonimir Milanović, Zagreb 2008., str. 107-120; Stylianou, *Commentary*, str. 78-84.

¹⁹ Bruna Kuntić-Makvić – Ante Rendić-Miočević, *Antički natpisi Staroga Grada*, u: *Pharos – antički Stari Grad*, str. 39-43; Bruna Kuntić-Makvić, Jelena Marohnić, *Natpisi*, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog izložbe u galeriji Klovićevi dvori od 14. listopada do 12. prosinca 2010. godine), ur. Jasminka Poklečki Stošić, Zagreb 2010., str. 73-75; Nikša Petrić, *Pretpovijest Pharosa, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, sv. 36(23), Zadar 1998., str. 29-30, navodi da je natpis pronađen 1810. g. kad se u Starom Gradu gradila kuća gdje je također bila nađena i rimska stela CIL III 3085 (10093), a ispod nje srebrni novci; Nenad Cambi, *Rimski vojni tropeji u Dalmaciji*, *Adrias*, br. 17, Split 2010., str. 125-128; J. Jeličić-Radonić, *Far u svjetlu novih arheoloških istraživanja*, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog izložbe u galeriji Klovićevi dvori od 14. listopada do 12. prosinca 2010. godine), ur. Jasminka Poklečki Stošić, Zagreb 2010., str. 125-126.

²⁰ Tukidid često navodi podizanje pobjednog znaka u bitkama, a na jednom mjestu iznosi detalj o korištenju štita u te svrhe: Thucyd. IV, 12: “Kako je pao (Brazida, ratnik sirakuške strane, op. a.) u brod sasvim sprijeđen, skotrlja mu se u more štit, koji izbačen na kopno uzmu Atenjani i kasnije upotrebe za pobjedni znak, što ga podigoše u spomen ovoga napadaja.” Tukidid, *Povijest peloponeskog rata*, preveo Stjepan Telar, Zagreb 1957., str. 207. Pobjedni se spomenik mogao dati načiniti doslovce iz zaplijenjenog oružja (pretopljenih brončanih kaciga i štitova, na primjer) ili financirati od zarade na plijenu. Delfsko svetište, kao jedno od svegrčkih svetih mjesta, glasovito je po spomenicima što su ih razni polisi ondje postavili u spomen svojih pobjeda, angažirajući za izradu glasovite umjetnike.

nekom božanstvu. Natpis ne uključuje podatke koji bi pomogli preciznijem datiranju spomenika. U literaturi ga se povezuje s Diodorovom vijesti o oružanom sukobu između Farana i autohtonog stanovništva tijekom izgradnje farske kolonije i stoga se smatra da potječe iz prve polovine 4. st. pr. Kr. U prilog tome navode se i epigrafske karakteristike pojedinih slova.

Farani su na pobjednom natpisu posebno istaknuli Jadasine, vjerojatno kao predvodnike autohtonih stanovnika, saveznika u organiziranom otporu grčkoj ekspanziji. Jesu li to Diodorovi "Iliri preko puta" pozvani u pomoć hvarskim starosjediocima? Prodor grčke kolonizacije prijetio je interesima ilirskih zajednica na znatno širem prostoru, što će uskoro pokazati osnivanje isejskih emporija na kopnu, ne samo Tragurija i Epetija već vjerojatno i naseobine Salon uz istoimenu rijeku te nedavno otkrivenih Sikula u Resniku.

Znanstvena tumačenja tko su Jadasini i gdje je njihovo matično područje različita su i neusaglašena. Neki u Jadasinima prepoznaju autohtone stanovnike liburnskog Jadera, liburnske Jadertine, kao nositelje autohtonog otpora grčkoj kolonizaciji.²¹

Na ulomku vrlo oštećenog natpisa iz Salone nekoliko je skupina slogova koji se tumače kao ostaci etnonima *Τραγο]υρῖνοι*, *Ἰα]δαστίν[οι* i *Ἰσ[σαῖοι*. Ulomak se sadržajem dovodi u vezu s oštećenim natpisom koji je pronađen u Saloni pokraj starih istočnih vrata (*Porta Caesarea*), a svjedoči o poslanstvu isejskih Grka 56. g. pr. Kr. u Akvileju Gaju Juliju Cezaru, tadašnjem namjesniku Ilirika, zbog narušavanja davno stečenih isejskih prava. Događaj je precizno datiran rimskim konzulima Gnejem Lentulom Marcelinom i Lucijem Marcijem Filipom, koji su navedeni na natpisu. Oštećeni etnonim *..]δαστίν[.* s ulomkom koji fizički ne tvori cjelinu s tim natpisom bez kolebanja se restituirao kako je gore navedeno, i takav se oblik – također bez kolebanja – smatra varijantom etnonima s Farskog tropeja, odnosno: sigurni Jadasini (iz 4. st. pr. Kr.) izjednačuju se s hipotetskim Jadastinima (iz 1. st. pr. Kr.). Zbog tragurijsko-salonitanskog konteksta na koji se odnose i iz kojega potječu salonitanski natpis i ulomak,

²¹ Jadertinsku je tezu u kontekstu jadranskih pomorskih sila Mate Suić posljednji put obrazložio u knjizi *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003., str. 20-22; Čače, Prilozi, str. 51-52 bio je posve za identifikaciju Jadasina s autohtonim stanovnicima Jadera, no razmišljao je i o mogućnosti da je na Farskom tropeju zabilježen neki njihov kasniji sukob s Faranima tijekom 4. st. pr. Kr. Usp. i njegov noviji rad, Slobodan Čače, Manijski zaljev, Jadastini i Salona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 90-91 (1997-1998), Split 1999., str. 57-87.

brojni znanstvenici smatraju da su Jadasini obitavali pokraj rijeke Jadro u blizini Salone.²²

Jadas(t)ini se prema tome navode na dvama prilično vremenski udaljenim natpisima te je otvoreno pitanje datacije povijesnog konteksta pobjede Farana nad Jadasinima i njihovim saveznicima. Odnosi li se Farski tropej na osnivanje parske kolonije ili na neki drugi kritički trenutak kad je prevladalo često hostilno raspoloženje autohtonog stanovništva, što je ponovo ugrozilo grad Farana? Etnonim Jadas(t)ini nije u tom obliku zabilježen u antičkim literarnim izvorima i zasad ga poznajemo samo s tih natpisa. Možda će buduća arheološka istraživanja doprinijeti osvijetljavanju lokalnih povijesnih zbivanja i ratnih događanja na otoku Faru.

Tom autentičnom povijesnom dokumentu o ratnom sukobu grčkih doseljenika može se pridodati i poznati natpis s Visa, s kenotafa heroja Kalije koji je poginuo u pomorskoj bitci s Ilirima. Natpis je, naime, pisan u stihovima na jonskom narječju i veliča junaštvo Kalije koji je stradao u borbi i ostavio za sobom siročić Harma.²³ S obzirom na datiranje ovog natpisa na početak 4. st. pr. Kr. i tadašnje povijesne okolnosti, možda je Kalija bio Paranim, sudionik velike pomorske bitke koja se vodila u hvarskim vodama kad se utemeljivala parska kolonija. Kalija je mogao biti budući kolonist parske naseobine s obzirom da je stigao s obitelji ili je bio ratnik – plaćenik poput slavnog pjesnika Arhiloha sa Para koji je sudjelovao u mnogih pothvatima, kako sam za sebe kaže, kao “sluga” ratnoga boga.²⁴ Naime, u ključnom trenutku Paranima je stigla pomoć troveslarki Dionizijevog eparha upravo iz Ise te je otvoreno pitanje nije li ta vojna kolonija možda bila polazište

²² Duje Rendić Miočević, Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba – Jadastini, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 52, Split 1950., str. 19-34; Mate Suić, Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 68, Split 1973., str. 181-194; Čače, Prilozi, str. 33-54; Kuntić-Makvić, Marohnić, Natpisi, str. 75, 79. Posljednji je raspravljao o toj problematici i na temelju nalaza u Resniku predložio nekoliko novih tumačenja Nenad Cambi, O nekim toponimima i opisu ratovanja na istočnom Jadranu u Lukanovom građanskom ratu. Bilješke uz Lukanov Građanski rat (Pharsalia), IV, 402-581, *Rad HAZU*, knj. 512, *Razred za društvene znanosti*, knj. 49, Zagreb 2012., posebno str. 1 i 9-11.

²³ Duje Rendić-Miočević, Tri povijesna natpisa iz Dalmacije – 1. Grčki povijesni natpis iz Phara, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 53, Split 1952., str. 167-169; Duje Rendić-Miočević, O epitafu – epigramu isejskog heroja Kalije iz Visa, u: *Isti, Iliri i antički svijet*, Split 1989., str. 103-109; Jasna Jeličić-Radonić, The Foundation of the Greek City of Pharos on the Island of Hvar, u: *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.-8. XI. 2003, ur. Marina Šegvić, Ivan Mirnik, Zagreb 2005., str. 315-328; Kuntić-Makvić, Marohnić, Natpisi, str. 74-75; Cambi, O nekim toponimima, str. 10, 11.

²⁴ Znameniti Arhilohov distih *Εἰμὶ δ' ἐγὼ Θεράπων μὲν Ἐνναλίοιο ἄνακτος / καὶ Μουσέων ἐρατὸν δῶρον ἐπιστάμενος* “Sluga sam gospoda Enijalija, a poznajem i ljupki dar Muza” apostrofira Aresa pod pridjevkom Enijalija, ističe ratovanje kao izvor pjesnikove egzistencije, ali i naglašava isprepletenost dva vida pjesnikova života: ratničkog i umjetničkog.

osvajачkih pothvata prema otoku Faru s obzirom na blizinu otoka odnosno znatnu udaljenost njihova matičnog polisa Para. U tom smislu indikativan je primjer grada Tauromenija tijekom Timoleontovih ratnih akcija prema Sirakuzi. Andromah, vladar Tauromenija i otac povjesničara Timeja, primio je Timoleonta i ne samo da mu je pružio polazište za operacije u ratu protiv sirakuškog tiranina Dionizija Mlađeg nego je nagovorio svoje sugrađane da se pridruže Korinćanima u borbi za oslobođenje Sicilije.²⁵

Osvajački ratovi grčkih kolonista potvrđeni su mnogim primjerima. Tako je u trenutku osnivanja ahejske kolonije Metaponta 630. god. pr. Kr. u južnoj Italiji prestao život obližnjeg željeznodobnog naselja Incoronata autohtonog stanovništva. Dolazak Korinćana na Ortigiju bio je traumatičan za domaće Sikule. Prema podacima zapisanima na osnivačkim dekretima pojedinih grčkih kolonija poznato je da su osvajanja teritorija budućih gradova često popraćena ratnim zbivanjima. Tako je npr. na dekretu Kirene izneseno strogo ograničenje prava povratka u matični grad Teru. Budući da je trebalo smanjiti stanovništvo u vrijeme gladi, povratak je dopušten samo ako tijekom pet godina doseljenici ne uspiju uspostaviti novi polis. Protokolonisti su se uvijek pri osnivanju nove naseobine morali susresti s problemom pripajanja barbarskog obradivog zemljišta koloniji, kao što su i Parani trebali preuzeti plodno polje od autohtonog stanovništva.²⁶ Plodno farsko zemljište u starogradskom polju (*khōrē Fāru, χώρα Φάρου*) bilo je potom zaštićeno kulama koje su podignute u Maslinoviku i u Toru iznad Jelse, direktno nad bedemom osvojene ilirske utvrde.²⁷

Literarni izvori izričito spominju ime otoka na kojem su parski doseljenici osnovali koloniju.²⁸ Sličnost između Para i Fara odavna je navodila na misao da su dva nezonima posljedično povezana. Barem

²⁵ Plut. Timoleon, 10 = Plutarh, *Usporedni životopisi I*, prijevod i bilješke Zdeslav Dukat, Zagreb 1988., str. 385.

²⁶ Albin Lesky, *Povijest grčke književnosti*, Zagreb 2001., str. 116; Dieter Mertens – Emanuele Greco, Urban Planning in Magna Graecia, u: *The Western Greeks*, ed. Giovanni Pugliese Carratelli, Milano 1996., str. 243; na vrhu brežuljka uspješno željeznodobno naselje, čiji su stanovnici tijekom 7. st. došli u kontakt s grčkim trgovcima, doživljava nagli kraj 630. upravo kad je osnovan Metapont; Antonio di Vita, Urbanistica della Sicilia greca, u: *The Western Greeks*, str. 268; G. Vallet, Le monde grec colonial d'Italie du sud et de Sicile, u: *La colonisation grecque en Occident*, Roma 1996., str. 3-17; Alexander J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Chicago 1983., str. 40-41, 225.

²⁷ Branko Kirigin, Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 96, Split 2004., str. 110-114.

²⁸ Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 34-36; Ista, Vijesti iz djela starih pisaca, u: *Grci na tlu Hrvatske*, str. 188-190; najveći problem je da su izvori koji pribavljaju dokaz većinom kasniji nego osnivanje kolonija, o tome v. Graham, *Colony*, str. 211-217.

se tako tumače dva Strabonova izričaja.²⁹ Diodor, međutim, piše da su Parani u Jadranu stekli otok imenom Far,³⁰ što bi ukazivalo na to da je to naziv otoka otprije, tj. da su ga parski doseljenici zatekli i zauzeli pod tim imenom, a potom njegovo ime prenijeli i na koloniju koju su ondje osnovali. U tome je slučaju podudarnost nezonima samo formalna, a za ime Hvara koje su pisci posredovali u greciziranom obliku *Φάρος* valja tražiti tumačenja u autohtonom jezičnom blagu. Iznesena je teza da ime Far možda ima predgrčki korijen, tj. da su Grci to ime preuzeli kad su kolonizirali otok i potom ga upotrebljavali za cijeli polis, tj. za otok i za njegov glavni grad.³¹ Grčki pisci u 4. st. pr. Kr. svakako su poznavali imena otoka u Jadranu, a među njima i ondašnje ime današnjega Hvara. Diodorova je literatura za sicilsku povijest, pa i za osnutak Fara, čini se, bila brojnija od one kojom će raspolagati kasniji autori, poput Strabona. Filistova *Σικελικά* o Dionizijevim aktivnostima u Jadranu, na koja u sačuvanim dijelovima Strabonove *Geografije* nema referencija, mogla su tvoriti ključnu razliku i

²⁹ Geo. VII, 5, 5: *Φάρος, ἡ πρότερον Πάρος, Παρίων κτίσμα, ἐξ ἧς Δημήτριος ὁ Φάριος. ... ἡ Φάρος, Πάρος λεγομένη πρότερον. Παρίων γὰρ ἐστὶ κτίσμα.* “Far, prije Par, osnutak Parana, iz kojega je Demetrije Farski. ... Far, prije zvan Parom, jer je osnutak Parana.” Izričit je u tom pogledu mnogo kasniji Stjepan Bizantinac (6. st.), s. v. *Πάρος*, o čemu v. kasnije. Tako je ime Fara tumačio i Josip Brunšmid, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, prir. i prev. M. Bonačić Mandinić, Split 1998., str. 4 (izvorno objavljeno kao *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien 1898. [Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien, XIII]).

³⁰ Diod. XV, 13, 4: “Dok se to događalo, Parani su prema nekome proročanstvu odaslali naseljenike u Jadran i napučili su na njemu otok imenom Far, a zajedno je to s njima izvršio tiranin Dionizije”, prijevod Kuntiće-Makvić, Hvar u djelima, str. 36.

³¹ Erich Polaschek, RE, Bd. XIX, 2, Stuttgart 1938., s. v. *Φάρος*, coll. 1860-1866 (1861-1862): “Pharos könnte somit die vorgriechische, von den Kolonisten übernommene Bezeichnung des Ortes oder auch der Insel gewesen sein; ob wirklich eine dialektische Umformung des Namens der Mutter-kolonie Paros zugrunde liegt, ausgehend etwa von den niederen Bevölkerungsschichten, denen die Kolonisten angehörten, wäre noch zu untersuchen”; Polaschek se izjasnio da bi ime Pharos moglo biti predgrčko, tj. ilirsko, a smatra da tek treba istražiti bi li u podlozi toponima moglo ležati preoblikovano ime grada osnivača, kako su stari pisci zbog sličnosti riječi voljeli zamišljati; A. Mayer je smatrao da je zbog sličnosti imena dvaju otoka nastala navedena vijest kod Strabona i Stjepana Bizantinca, te da se prije dolaska Parana, prema izričitom navodu Diodora, otok zvao Far, usp. Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* I, Wien 1957., str. 207; pregled različitih mišljenja i rasprava o imenu Paros – Pharos donosi Mladen Nikolanci, Paros, Pityeia i Anchiale u jadranskoj Iliridi, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 82, Split 1989., str. 35-43; Kuntiće-Makvić, Hvar u djelima, str. 35; Mate Suić, Jadranske harybde. Prilog toponomastici istočne jadranske obale, *Onomastica Jugoslavica*, knj. 14, Zagreb 1991., str. 9, 11-14, navodi da riječ *Φάρος* dolazi od grčke riječi *φάρυγξ*, tj. hrvatski ždrijelo, prema mišljenju lingvista Wilhelma Brandensteina, RE, Bd. XXXVIII, Stuttgart 1938., s. v. Pharai, col. 1808; Mate Suić, Ime otoka i grada Hvara, u: *Otok Hvar*, ur. Miro A. Mihovilović, Zagreb 1995., str. 93-96; Isti, *Μάνιος κόλπος* (Manijski zaljev), *Arheološki radovi i raspreve*, sv. 12, Zagreb 1996., str. 277-278.

prezentirati pravi odnos između nezonima koji su grčki naseljenici zatekli i toponima koji su odabrali za glavno naselje svojega polisa.

Nešto svjetla na starost otočkog imena može baciti i Skimnova³² vijest koju je prenio Stjepan Bizantinac: “Par: postoji i drugi Par, liburnski otok, kako to veli Skimno s Hija u prvoj knjizi ‘Periegeze’” (Πάρος· ἐστὶ καὶ ἄλλη Πάρος νῆσος Λιβυρνῶν, ὥς φησι Σκύμνος ὁ Χίος ἐν πρώτῳ Περιηγήσεως; *Scymn. apud Steph. Byz. s. v. Πάρος*).³³ Prema toj bi se natuknici jadranski otok bio zvao potpuno jednako kao jonski, ali ga je Skimno nazivao otokom Liburna. U njegovo je doba to moralo biti odrazom starije tradicije. Naime, stari su pisci u različito doba brojne jadranske otoke izravno ili neposredno nazvali liburnskima.³⁴ To se tumači kao odraz liburnske pomorske premoći na jadranskoj pučini i otocima u protohistoriji, prije grčke kolonizacije.³⁵ Tomu krugu, čije su obilježje bile snažne staromediteranske predaje, moralo je pripadati i domaće ime otoka. Otočno je ime Far nastalo prije grčke kolonizacije, a zadržalo se i u rimskom razdoblju, o čemu svjedoči Plinije kad spominje farski otok s gradom.³⁶

Efor je spominjao istoimenu rijeku na otoku Faru. Eforova bi rijeka mogao biti Dolski potok Vir koji izvire iz sela Dol i protječe kroz samo središte polja te utječe u more u neposrednoj blizini antičkog grada kraj današnjeg parka Vrba.³⁷ Rijeke su iznimno važni resursi u starome svijetu. Nije stoga neobično da je ime otoka Fara ujedno i ime rijeke, a Parani su upravo time mogli biti potaknuti da ga preuzmu i za novoosnovani grad. Poznati su primjeri grčkih kolonija koje su dobile ime po rijekama. Naseljenici s Roda i Krete osnovali su na Siciliji grad Gelu, a Geljani poslije Akragant. Za oba su nova polisa preuzeli imena rijeka, što je Tukidid

³² Skimno s Hija pisao je u ranom 2. st. pr. Kr. Pod njegovim je imenom sačuvan Putopis (Periegeza) u stihu s kraja 2. st., gdje su za podatke o Jadranu izričito navedeni Timej i Eratosten. Stjepan Bizantinac referirao se na proznu Periegezu pravoga Skimna.

³³ Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 35.

³⁴ Radoslav Katičić, Liburnski otoci kod antičkih pisaca, u: *Isti, Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995., str. 183-198.

³⁵ Mate Suić, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. LV, Split 1953., str. 76-77; S. Čače, Prilozi, str. 33-54. Usprkos racionaliziranju oko pojedinih podataka (liburnska posada na Krfu u 8. st. pr. Kr. prema Strabonu; Slobodan Čače, *Dalmatica Straboniana, Diadora*, sv. 16-17, Zadar 1995., str. 101-134), zamisao o uniformnom “liburnskom” kulturnom horizontu koji bi na otocima odgovarao pomorskoj prevlasti sjevernodalmatinskih i protohistorijskih moreplovaca potpuno je aktualna.

³⁶ *Plin. N. H.*, III, 152: *Issa civium Romanorum et cum oppido Pharia*.

³⁷ Sam izvor je na 80 m nadmorske visine u selu Dol, znatno uništen 1950. godine te od tada manje i kraće vrije. O tome v. Ivica Moškato, Farion – antička hvarska rijeka, *Tartajun*, br. 2, Dol, otok Hvar, prosinac 2007., str. 12-14.

zabilježio opisujući grčke naseobine na Siciliji.³⁸ Parovi istoimenih gradova i rijeka karakteristični su za jadransko područje.³⁹ U slučaju Fara, dakle, ime grada moglo je biti preuzeto od imena rijeke s obzirom na važnost tog prirodnog resursa po kojem je mogao biti nazvan i otok.

U tom kontekstu možda se može promatrati i atribut koji Ps. Skilak navodi u 23. poglavlju spisa "Opis plovidbe" (Περίπλους): Ἐνταῦθα γάρ ἐστι νέος Φάρος, νῆσος Ἑλληνίς, καὶ Ἴσσα νῆσος, καὶ πόλεις Ἑλληνίδες αὐταί. "Ondje je, naime, novi Far, grčki otok, i otok Isa, i isti ti grčki gradovi." Epitet Fara razmatrao je M. Suić u svojoj temeljnoj studiji o Ps. Skilakovom Periplusu.⁴⁰ Prema Ps. Skilakovu podatku, koji je vjerojatno preuzet od Eratostena i poslije pri prepisivanju umetnut u izvorni tekst, jer na tom mjestu donosi opis plovidbe obalom u suprotnom smjeru od glavnog pravca, "novi" je Far za razliku od otoka Ise grčki otok, iako su na obama otocima istoimeni grčki gradovi.⁴¹ Slične vijesti o otoku Faru i o naseobini

³⁸ Thucyd. VI, 4: "A Gelu osnuju zajedno Antifem iz Roda i Entim iz Krete dovevši naseljenike četrdeset i pete godine iza osnutka Sirakuze. Grad dobije ime po rijeci Geli, a mjesto, gdje je sad grad i koje je bilo najprije opasano zidom, zove se Lindiji. U gradu uvedu dorske zakone. Baš neka-ko sto i osam godina poslije osnutka svoga grada Geljani osnuju Akragant nazvavši ga po rijeci Akragantu; vođama naseobine odrede Aristonoja i Pistila i zakone joj dadu gelske." Tukidid, *Povijest peloponeskog rata*, prev. Stjepan Telar, Zagreb 1957., str. 323-324. Poznati su primjeri naziva naselja po rijekama na istočnoj obali Jadrana, kao npr. rijeka Salon i naselje koje prethodi Saloni ili Naron i Naron. Usp. Mladen Nikolanci, O imenu salonitanske rijeke, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 82, Split 1989., str. 109-114; Mate Suić, Korak dalje od Tomine ubikacije Jadra, *Opuscula archaeologica*, sv. XXIII-XXIV (*Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata*), Zagreb 1999.-2000., str. 123-129.

³⁹ Nikolanci, O imenu; Suić, Korak dalje; Cambi, O nekim toponimima, str. 7.

⁴⁰ Prema Suićevu mišljenju atribut "novi" koji ima Far u 23. poglavlju Periplusa ne smije se tumačiti kao da je Far "nov" zato što je nedavno osnovan. Smatra da je epitet "novi" pridano Faru kao antitezi "starog" Para koji je osnovao koloniju. O tome je postojala živa tradicija u starini. Također je postavio pitanje "da li je takvo shvaćanje bilo ispravno i ne krije li se možda pod nazivom Pharos neki epihorski toponim prilagođen grčkoj fonetici", usp. Mate Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu, *Rad JAZU*, knj. 306, Zagreb 1955., str. 126-135, bilj. 31 na str. 133: Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 35.

⁴¹ U tom smjeru iznose se podaci kod Eratostena koji kao geograf prilično egzaktno opisuje međusobne udaljenosti pojedinih otoka i kopna, v. M. Suić, Istočna jadranska obala, str. 126, Ps. Scyl. 23: "Poslije Nesta (rijeka) plovi se zaljevom. Čitav se ovaj zaljev naziva Manijskim. Plovidba po njemu traje jedan dan. U tom su zaljevu otoci: Protera, Krateje, Olinta. Oni su udaljeni jedan od drugoga dva stadija ili malo više (a leže) prema Farosu i Isi. Tu je naime, novi Pharos, grčki otok i otok Issa, i to su grčki gradovi. Prije nego li se uplovi u rijeku Naron, veliki komad zemlje diže se veoma prema moru. I ima otok blizu obale, komu je ime Melita, i drugi otok nedaleko ovoga, koji se zove Crna Korkira: taj se otok jednim rtom veoma... (približuje ili odmiče, vidi dalje tumačenje, op. M. Suić) kopnu, a drugim rtom seže do rijeke Naron. Od Melite je udaljen 20 stadija, a od kopna je udaljen 8 stadija." Usp. i prijevod Brune Kuntić-Makvić, u: Suić, *Antički grad*, str. 399: "NESTI. Od Nesta plovidba je zavojita. Čitav se taj zaljev naziva Manijskim. Preplavljuje se za

Parana donosi npr. Pseudo-Skimno, autor djela *Vodič* (Περιήγησις,⁴² stih 425 i s., GGM 214): Φάρος ... νῆσος Παρίων κτίσις ἐστίν. “Far...otok je naseobina Parana.” Uvijek je u prvom planu otok Far na kojem se nalazi naseobina Parana. Svi grčki pisci razlikuju ime jadranskog otoka od imena grčkih doseljenika – Parana. Naime, Grci svoje gradove zovu po stanovnicima jer su građani bit grada države.⁴³ Fragmenti sačuvanih literarnih vijesti o parskoj naseobini ističu činjenicu važnu u kontekstu grčke kolonizacije – Parane kao osnivače grada.⁴⁴ Vjerojatno se u tom smislu može razumjeti Ps. Skilakov, odnosno izvorno Eratostenov atribut “novi” jer je osvojeni otok Far otada grčki, tj. u posjedu Parana.

Ponekad su građani ime matičnog polisa prenosili na novi, a razlikovali su ih dodajući pridjevnik novomu.⁴⁵ Je li se polis na Hvaru na svome početku zakratko zvao doslovce isto kao i njegova metropola, morali bi potvrditi pisani izvori prvoga reda – natpisi iz ranoga razdoblja kolonije. Tako se zasada datira Farski tropej, a on već ističe Farane kao pobjednike nad Jadasinima i njihovim saveznicima. I drugi izvori prvoga reda pokazuju da se kolonija Parana vrlo rano služila dobro poznatim starijim imenom otoka i rijeke kao vlastitim. Na prvim emisijama farske kovnice pojavljuje se isključivo legenda ΦΑΡΙΩΝ, cijela ili pokraćena. Stoga valja zaključiti da su Parani od početka upotrebljavali farsko ime za svoj grad državu koji je obuhvaćao cijeli, otada grčki otok.⁴⁶

jedan dan. U tom su zaljevu otoci Protera, Krateji i Olinta. Jedan su od drugoga udaljeni dva ili malo više stadija prema Faru i Isti. Ondje je, naime, grčki otok Far, otok Isa, i ti grčki gradovi...”

⁴² Anonimni autor iz 2. st. pr. Kr. sam navodi da se u opisu Jadrana služio tekstovima starijih pisaca kao Timeja, Efora i Eratostena, usp. Kuntiće-Makvić, Hvar u djelima, str. 35.

⁴³ Aristot. Polit. III, 1, 2: ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλῆθος ἐστίν, “...jer grad-država je množina građana.”

⁴⁴ Smatralo se da će stanovnici, ako im je grad uništen, a oni su se spasili, ponovo izgraditi isti grad. Poznat je primjer Fokejaca koji su svoj maloazijski grad napustili pod opsadom Perzijanaca, te u tim teškim okolnostima nije važan gubitak teritorija, (Hdt. I, 164): “...dotle su Fokejci odveli svoje brze lađe do mora, ukrcali na njih djecu i žene i svu pokretnu imovinu zajedno s kipovima i ostalim zavjetnim darovima iz hramova, osim onih koji su bili od mjedi ili kamena i osim slika, te kad su sve ostalo ukrcali, i sami se popnu na lađe i krenu na plovidbu prema Hiju, tako su Perzijanci osvojili posve napuštenu Fokeju.” Herodot, *Povijest*, prev. i prir. Dubravko Škiljan, Zagreb 2000., str. 127. Stoga se na novcu, natpisima i literarnim izvorima ne navodi vlastito ime grada, već građani kao kolektiv, te se npr. ne kaže Atena nego Atenjani, umjesto Korinta Korinćani itd.; usp. François Chamoux, *Grčka civilizacija u arhaisko i klasično doba*, Beograd 1967., str. 292.

⁴⁵ Kao npr. Megara Hiblejska na Siciliji, usp. Thucyd. VI, 4; Di Vita, Urbanistica, str. 265-268.

⁴⁶ U grčkom je jeziku ime otoka i grada obično u ženskom rodu, ali se kod Polibija na primjeru Fara opaža razlika u rodu, te se koristi član *ó* za otok (muški rod, V, 108, 7), a *ή* za naselje (ženski rod, II, 11, 15; III, 18, 2; VII, 19, 12), Kuntiće-Makvić, Hvar u djelima, str. 35, bilj. 6; Polaschek, Pharos, col. 1860; Zdenka Dukat – Jasna Jeličić-Radonić, Rane emisije farske kovnice iz Remetinog vrta u Starom Gradu na Hvaru, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLV (2012), Zagreb 2013., str. 239-259.

Može se usporediti i ime otoka Visa – Ὑσσα, *Issā* – koje je također ranije od vremena kolonizacije sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg.⁴⁷ Naziv je očito poznat grčkom svijetu, osobito moreplovcima koji su prvi stigli u Jadran te opisivali plovidbu uzduž obale i otoka zapažajući maritimne pogodnosti, odnosno sigurnost pojedinih luka. Sirakužani su ime otoka nadjenuli svojoj naseobini koja u prvi mah nije bila samostalan polis, a isto su tako Parani uzeli ime otoka za svoj grad državu.

Nažalost, raspoložemo detaljnijim podacima uglavnom o kasnoj grčkoj kolonizaciji, premda su odavno poznati elementi ranog prisustva Grka na Jadranu.⁴⁸ O tome svjedoče neznatno sačuvane vijesti grčkih geografa u opisima plovidbe istočnom jadranskom obalom, poput toponima Hilički poluotok (Marinski poluotok Bosoljina) ili Diomedov rt (rt Ploča / Punta Planca), koji su nadjenuti po mitskim junacima Heraklovu sinu Hilu i grčkom junaku Diomedu, koji se nakon trojanskog rata povukao u Jadran, gdje su mu podignuta svetišta.⁴⁹ Ponekad su u pitanju grčki emporiji, poput onih na rijeci Naron, gdje se trgovalo grčkim proizvodima sa sjevera Egejskog mora. No, grčki pisci su osobito isticali postojanje grčkih naseobina, poput knidske kolonije na otoku Korčuli (ἡ Κέ(ό)ρκυρα ἡ Μέλαινα) ili Herakleje (Ἡράκλεια), koje još nisu ubicirane.⁵⁰ Oskudne i često nejasne podatke literarnih izvora uglavnom kompilacijskog karaktera nužno je razjasniti arheološkim istraživanjima da bi se razlučio povijesni tijek pojedinih valova grčke kolonizacije, osobito onih ranih razdoblja.

⁴⁷ Prema mišljenju filologa ime *Issa* ne samo da nije grčkog porijekla, već ni indoevropskoga. Pri-pada znatno ranijem predindoevropskom horizontu. Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* II, Wien 1959., str. 259. Riječ Issa, kako navodi Grga Novak, "čini se da znači utvrđeno mjesto, možda u blizini kakve vode"; o tome usp. Grga Novak, *Vis* I, Zagreb 1961., str. 15 gdje je navedena ranija literatura; o lingvističkom istraživanju Ilira v. Radoslav Katičić, *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague 1976., str. 154-177; u tom kontekstu promatra se i ime otoka Korčule – Kor-kira, usp. Petar Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951., str. 51-54.

⁴⁸ Nenad Cambi, Grci i Iliri u međusobnom civilizacijskom dodiru, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske*, str. 29-35; Helena Tomas, Najraniji posjeti Grka našem priobalju: Mikensko razdoblje, *ibid.*, str. 36-39; Slobodan Čače, Bruna Kuntić-Makvić, Pregled povijesti jadranskih Grka, *ibid.*, str. 63-71.

⁴⁹ Nenad Cambi, Istočna obala Jadrana i grčka mitologija, *ibid.*, str. 183-186; Lucijana Šešelj, Rt Ploča, *ibid.*, str. 110-111.

⁵⁰ Antički izvori o Naroni i Neretvi, izbor tekstova N. Cambi, prijevod U. Pasini, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije od ranog srednjeg vijeka*, ur. Željko Rapanić [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 5], Split 1980., str. 286; Lisičar, *Crna Korkira*, str. 7 i d.; Duje Rendić-Miočević, O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule, *Diadora*, sv. 9, Zadar 1980., str. 229-250; Mate Suić, *Κόρυρα ἡ Μέλαινα*, u: *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova* [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 20], Zagreb 2001., str. 161-168; Marin Zaninović, Heraclea Pharia, u: *Isti, Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996., 45-58; Marin Zaninović, Još o hvarskoj Herakleji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 101, Split 2008., str. 143-156.

Upravo u tom kontekstu mogu se istaknuti rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu Remetin vrt u Starom Gradu na Hvaru (1994. - 2004. godine). Ondje su otkriveni dragocjeni pokazatelji višekratnih ratnih sukoba između autohtonog stanovništva i parskih protokolonista pri osnivanju grčke kolonije Fara. Na istom mjestu gdje su Parani "utemeljili i sazdali grad" nalazilo se ranije ilirsko željeznodobno naselje, čiji su spaljeni i porušeni ostaci pronađeni u kulturnim slojevima s unutrašnje strane istočnog bedema Fara. Arheološki nalazi neosporno pokazuju mukotrpno osvajanje ilirskog terena tijekom dužeg perioda ratnih akcija žestokih razmjera. Naime, u prvom naletu vatrom stradale nastambe razorenog željeznodobnog naselja obnavljaju se na istom mjestu. U sljedećim ratnim okršajima ilirsko naselje potpuno je uništeno, o čemu svjedoči izraziti paljevinski sloj u kojem su, osim materijalnih ostataka ilirskih koliba i ulomaka keramičkih posuda, otkrivene brončane trobride strelice parskih osvajača. Arheološkim iskopavanjima pronađen je, zatim, sloj s elementima prvoga grčkog zaposjedanja terena, koje je očito bilo zbrisano u sukobima koji su se ponovo rasplamsali. Grci su konačno svladali otpor Ilira te potom zauzeli ne samo prvotni položaj autohtonog naselja pokraj mora već i plodno polje. Tada se podiže prvi naseobinski nukleus, kako to pokazuju temeljni ostaci zidova pronađeni tijekom istraživanja. Prvotna arhitektura dijelom je prilagođena naknadno isplaniranu gradu utvrđenu megalitskim bedemima, grčkom polisom čiji je jugoistočni ugao otkriven u Remetinu vrtu.⁵¹ Teritorij autohtonog stanovništva osvojen je nakon višekratnih sukoba, koji su dokončani vojnom intervencijom premoćne sirakuške sile.

Podaci literarnih izvora u prožimanju s rezultatima arheološkog istraživanja omogućuju da se rekonstruira kako je pod okriljem Dionizija Sirakuškog utemeljena i kako se održala kolonija jonskih Parana na jadranskom otoku Faru.

⁵¹ Miroslav Katić, Ilirsko naselje u Starom Gradu, u: *Pharos – antički Stari Grad*, str. 50-55; Isti, Agglomération illyrienne pré-grecque à Stari Grad sur l'île de Hvar, u: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III. Actes du IIIe colloque international de Chantilly (16-19 Octobre 1996)*, réunis par Pierre Cabanes, Paris 1999., str. 61-65; Isti, Greeks and the Hinterland of Western Balkans (Grci i zapadnobalkanska unutrašnjost), u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. Nenad Cambi, Slobodan Čače, Branko Kirigin, Split 2002., str. 423-427; Jeličić-Radonić, The foundation, str. 315-328; Ista, Far, str. 125-126. Rezultati istraživanja provedenih na arheološkom lokalitetu Remetin vrt u Starom Gradu (1994. - 2004. g.) objavit će se u posebnim publikacijama, od kojih će prva obuhvatiti osnivanje i formiranje grada Fara u 4. st. pr. Kr.

S U M M A R Y

Jasna Jeličić Radonić

**Some questions concerning the history
of the island and town of Pharos**

Pharos, one of the oldest cities of antiquity on the eastern Adriatic coast, was founded by Greek settlers from the Aegean island of Paros with the support of the tyrant of Syracuse, Dionysius the Elder, which is noted in the literary sources. The history of Diodorus, which is a compilation, includes information conveyed by writers who were contemporaries of the founding of the Parian colony (Philistus, Ephorus and Timaeus). It is discernible from the fragments found in Diodorus that, not only did the Parians acquire the island which was already named Pharos, but the establishment of the colony was accompanied by fierce clashes with the autochthonous population. It was under Dionysius' patronage that the colonising enterprise was realised and was probably inspired by the Parian Pythagoreans who exerted a significant influence on the cities of southern Italy and Sicily.

Literary sources emphasise the name of the island of Pharos on which the Parian colonists founded their settlement. They adopted the name of the island for their city. It is within this context that one can interpret the still insufficiently explained attribute 'new' for Pharos found in the Pseudo-Scylax, since the conquered island was henceforth Greek, i.e. in the possession of the Parians (*Ps. Scyl.* 23). Some authors argue that Pharos was previously named Par and that the island belonged to the Liburnians, which was a reflection of their thalassocracy in the Adriatic before Greek colonisation (*Scymn. apud Steph. Byz.*). The similarity of names created a misunderstanding in the works of classical writers and in expert literature, in which one finds the opinion that the new polis of the Parians received its name through the transformation of the name of the home city. The argument that the name of the island of Pharos is of autochthonous origin has also been put forward. In that case, it could be much older than the Greek presence in the Adriatic. The first issues of the mint of Pharos are marked exclusively by the legend of ΦΑΡΙΩΝ which shows that, from the

beginning, the Parians took over the original name of the island for their polis. The poorly preserved, frequently unclear information, from literary sources of a generally compiled character, bears witness to the Greek presence in the Adriatic in various periods and forms. It is necessary to explain the historical development of particular waves of Greek colonisation through archaeological research.

In that context one can point to the results of the archaeological research conducted on the locality of Remetin vrt in Stari Grad on Hvar (1994-2004). An earlier Iron Age Illyrian settlement was situated in the same place where the Parians 'established and erected the city.' The difficult conquest of the Illyrian terrain during a longer period highlights the layers of the frequently destroyed Illyrian settlement and the subjugated layer of the first occupation of the land by Greek colonists. After the final overpowering of the resistance, the Greeks erected the first nucleus of their settlement. The foundational remains of its walls were discovered during excavations. The original architecture was partly adapted to the subsequently planned Greek polis fortified with megalithic walls, the south-eastern corner of which was uncovered in Remetin vrt. Therefore, the historical image of the manner of formation of the Parian colony in the central Adriatic under the patronage of Dionysius the Elder has been completed by archaeological research supplemented by information from literary, epigraphic and numismatic sources.